

Val II, Issue:VIII, Sept 2012

ISSN : 2230-7850

Indian Streams Research Journal

Impact Factor 0.2105

Monthly Multidisciplinary Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N. Jagtap

IMPACT FACTOR : 0.2105

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2230-7850

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya [Malaysia]	Catalina Neculai University of Coventry, UK	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Horia Patrascu Spiru Haret University, Bucharest, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus Pop	George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher	Nawab Ali Khan College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University, Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust),Meerut	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra
	Sonal Singh	

**Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net**

दलित चळवळीतील अग्रणी – कर्मवीर पां. ना. तथा
बापुसाहेब राजभोज

कैलास सोनवणे

(राज्य शास्त्र विभाग)
हुतात्मा राजगुरु महविद्यालय, राजगुरुनगर

प्रस्तावना :-

डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील दलित चळवळीने व्यापक स्वरूप धारण करून शोषण मुक्तीचा नवीन मार्ग अस्पृश्य जनतेला दिला. या चळवळीत डॉ. आंबेडकरांना समाजातील अनेक जातीतील व्यक्तींची मदत झाली. जात हा घटक बाजूला ठेवून अनेक उच्च जातीतील व्यक्तींनी देखील डॉ. आंबेडकरांच्या प्रत्येक कार्याला पाठींबा दिला होता. दलित जाती अंतर्गत प्रत्येक जातीने आपल्या समाजाचा नेता या भावनेने संपुर्ण जनता त्यांच्या मार्गे उभी राहिली होती. त्या सर्वांमध्ये डॉ. आंबेडकरांच्या बरोबरीने दलित चळवळीचे वाहक म्हणून काम करणारे चर्मकार समाजातील नेते पांडुरंग नाथुजी राजभोज यांचे योगदान संपुर्ण दलित चळवळीच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण आहे

पांडुरंग नाथुजी राजभोज:

डॉ. आंबेडकरांच्या दलित चळवळीत प्रथम पासूनच स्वतःला झोकून देणा-या पां. ना. राजभोज यांचा जन्म नाशिक जिल्हयातील कनासी या गावी 15 मार्च 1906 रोजी झाला. लहानपणा पासूनच बंडखोर प्रवृत्ती धारण केलेल्या राजभोज यांचा समान हक्कासाठीचा संघर्ष शालेय जीवनापासूनच सुरू झाला. शालेय शिक्षणानंतर नोकरी करत असताना अस्पृश्यांना वेगळी वागणुक दिली जाते. या कारणाने त्यांनी तेथे राजीनामा दिला. त्यानंतर पुणे येथे त्यांचे उर्वरित शिक्षण पूर्ण करत असतानाच प्रा. बापुसाहेब माटे यांच्याशी भेट झाल्यानंतर 1917 पासून अस्पृश्यता निवारक मंडळाच्या माध्यमातून त्यांचे सामाजिक कार्य सुरू झाले. या मंडळाच्या अंतर्गतच त्यांनी 1926 ला पुण्यात पहिली चर्मकार परिषद घेतली. या परिषदेमध्ये त्यांनी अस्पृश्यते विषयी करावयाच्या कार्याची माहिती आपल्या समाजाला करून दिली. तसेच 1926 साली त्यांनी 'दलित बंधू' वृत्तपत्र सुरू करून दलित समाजात जाणीव जागृतीचे कार्य केले.

डॉ. आंबेडकरांनी 1924 खाली 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन करून दलित चळवळीच्या कार्याला सुरुवात केली. ही सभा स्थापन करताना ज्या चर्मकार समाजातील पाच व्यक्ती होत्या त्यामध्ये राजभोज देखील होते. येथूनच दोन्ही नेत्यांच्या कार्याला सुरुवात झाली. या दोन्ही नेत्यांच्या पुर्वायुष्यात दलित म्हणून झालेली मानहानी, समान हक्कासाठी संघर्ष अशा अनेक घटनांमध्ये साम्य आपणास दिसते. 1927 च्या महाड सत्याग्रहात राजभोज देखील सहभागी होते. तेथे त्यांनी चांभार वाडयात भाषण करून चर्मकार समाजाने या चळवळीत सहभाग घेतला पाहिजे असे निश्चिन सांगितले होते.

पुणे शहर व आसपासच्या प्रांतात राजभोज यांच्या सामाजिक कार्याचा पसारा वाढतच होता. 1828 मध्ये पुणे म्युनिसिपालिटीत अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र मतदार संघातून दलित समाजातील व्यक्ती म्हणून त्यांची प्रथमच निवड झाली. 1928 ते 1932 या कालावधीत ते सभासद असताना त्यांनी अनेक शैक्षणिक व सामाजिक कार्य केले.

डॉ. आंबेडकरांनी समान हक्कासाठी मंदिर प्रवेशाची चळवळ नाशिक मधील काळाराम मंदिराच्या सत्याग्रहा पासून सुरू केली होती. त्या अगोदरच राजभोज व त्यांच्या काही सहका-यांनी अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश मिळावा या साठी पुण्यात सत्याग्रह समिती स्थापन केली होती. राजभोज स्वतः या समितीचे चिटणीस तर शिवराम जानबा कांबळे हे अध्यक्ष होते. पुण्यातील प्रसिध्द अशा पर्वती टेकडीवरील मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश बंदी होती. या विरुद्धच त्यांनी पहिला सत्याग्रह ता. 13/10/1929 रोजी सुरू केला. पहिल्या दिवशी त्यांना जबर मारहाण झाली. तरीही त्यांनी सत्याग्रह चालूच ठेवला. शेवटी ता. 19/10/1929 रोजी हे मंदिर अस्पृश्यांना दर्शनासाठी खुले होऊन या पहिल्या मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाला यश मिळाले. तसेच डॉ. आंबेडकरांनी नाशिक येथे सुरू केलेल्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहात देखील राजभोज यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण होती. 3 मार्च 1930 च्या सत्याग्रहामध्ये त्यांनी मंदिरात प्रवेश करण्यासाठी दक्षिण दरवाजाचे नेतृत्व केले होते. या मंदिर प्रवेश सत्याग्रहात त्यांना अटक होवून 5 महिने तुरुंगवास झाला होता. यानंतर राजभोज यांनी पुणे शहरातील अनेक मंदिरात सत्याग्रह करून

Please cite this Article as : कैलास सोनवणे , दलित चळवळीतील अग्रणी – कर्मवीर पां. ना. तथा बापुसाहेब राजभोज : Indian Streams Research Journal (Sept. ; 2012)

अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश खुला केला. यामध्ये बेल बागमंदिर (महा विष्णू मंदिर) 17/9/1832 तसेच गणेश पेठेतील दत्त मंदिरात 27/9/1932 रोजी सत्याग्रह करून समान हक्कासाठीचा आपला लढा चालूच ठेवला.

आंबेडकरी चळवळीच्या अंतर्गत त्यांनी अनेक प्रसंगातून बाबासाहेबांना मदत केली. बाबासाहेबांना देखील राजभोजाचे कार्य स्फुर्तिदायी वाटत होते. राजभोज यांनी आपल्या सामाजिक कार्याबरोबरच शिक्षणाचे महत्त्व व ओळखून पुणे येथे 1931 साली 'दलित सेवाश्रम' संस्था स्थापन करून अस्पृश्य समाजामध्ये उच्च विचारसरणीचा व शुध्द सात्विक राहणीचा प्रचार करणे व तरुणांना एकत्र करून त्यांच्याकडून समाज सेवेचे कार्य करून घेणारा समाजसेवक तयार व्हावा या उद्देशाने त्यांची संस्था काम करत होती. या संस्थे तर्फेच 1 जुन 1931 पासून त्यांनी अस्पृश्य बोर्डिंग सुरु केले. त्याचबरोबर त्यांनी मुलींचे वसतिगृह, हरिजन वाचनालय, वादविवाद मंडळ, रात्रीच्या शाळा, लेदर टेक्निकल स्कुल अशा अनेक संस्था स्थापन करून त्यांनी शैक्षणिक कार्यात महत्त्वाची भर घातली.

आंबेडकरी चळवळीत योगदान देत असतानाच चर्मकार समाज स्वतःला दलितांपेक्षा वेगळा समजतो. याची जाणीव राजभोज यांना होती. चर्मकार समाजाच्या या वेगळेपणाच्या भूमिकेवर त्यांनी समाजाला आत्मपरीक्षण करावयास लावले होते. चर्मकार समाजाने एकत्र यावे व अस्पृश्यता निवारणाच्या कामात सहभागी व्हावे या साठीच त्यांनी 1931 साली नाशिक मुंबई इलाका चर्मकार परिषदेचे आयोजन करून समाजाच्या उन्नतीसाठी अनेक महत्त्वपूर्ण ठराव केले होते.

भारतातील स्वातंत्र्य लढा तत्कालीन परिस्थितीत मा. गांधींच्या नेतृत्वाखाली अहिंसात्मक व सत्याग्रहाच्या माध्यमातून चालू होता. राजकीय प्रक्रियेला त्याच वेळेस गती येत होती. असा वेळेस ब्रिटिश पंतप्रधान मॅक डोनाल्ड यांनी 'कम्युनल ॲवॉर्ड' जाहीर करून विभक्त मतदार संघाची मागणी अंशतः पूर्ण केली. याचा निशेध म्हणून महात्मा गांधीजींनी पुणे येथे येरवडा कारागृहात प्राणातिक उपोषण सुरु केले. डॉ. आंबेडकर व त्यांच्या सर्व सहका-यांनी महात्मा गांधीजींचे प्राण स्वतःच्या समाजाच्या हितापेक्षा महत्त्वाचे आहे हे समजून संयुक्त मतदार संघास मान्यता दिली. हा करार 1932 चा पुणे करार म्हणून प्रसिध्द आहे. या कराराचे वेळेस बाबासाहेबांबरोबर पां. ना. राजभोज, बाळू पालवणकर, या नेत्यांनी अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून सही केली होती.

डॉ. आंबेडकरांचे नेतृत्व सर्व समाजाने मान्य केले होते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली दलित चळवळ वेगाने पुढे जात होती. सोशणमुक्त समाजासाठी 'जातीअंत' ही आग्रही भूमिका त्यांनी घेतली होती. त्यांनी यावर मोठे संशोधन व लिखान केले. या संशोधनानंतर हिंदू धर्मच या शोषणाच्या मुळाशी आहे. अशी त्यांची खात्री झाल्यानंतर त्यांनी 30 ऑक्टोबर 1935 च्या येवला येथिल सभेत धर्मातराची घोषणा केल्यानंतर त्यांनी अनेक धर्माची चिकित्सा करावयास सुरुवात केली. राजभोज यांना अस्पृश्यता निवारणासाठी धर्मातरांचा पर्याय न पटल्याने काही काळ त्यांनी या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांना स्पष्ट विरोधही केला होता. त्यांनी देशभर दौरा करून या संदर्भात जनतेची मते अजमावण्यास सुरुवात केली. धर्मातराने सर्व प्रश्न सुटणार नाही; त्या ऐवजी समग्र सामाजिक क्रांती व्हावयास पाहिजे असे त्यांचे मत होते. समग्र सामाजिक क्रांती म्हणजे हिंदु धर्मात राहुनच प्रबोधनाच्या माध्यमातून जातीची विभक्तता निदर्शनास आणून जातीअंता साठी सामुहिक प्रयत्न करणे. म. गांधींच्या विचारांचा प्रभाव राजभोज यांच्यावर होता. त्यांच्या प्रभावाचा परिणाम त्यांच्या सामाजिक क्रांतीतून स्पष्ट दिसतो. जातीअंतासाठीच त्यांनी 1935 मध्ये कानपुर येथे 'भारतीय दलित सेवा संघाची' स्थापना केली. या कामी त्यांना बाबु जगजीवनराम यांचे सहाय्य मिळाले. या दोन्ही नेत्यांनी संपुर्ण भारतात भारतीय दलित सेवा संघाच्या अनेक शाखा स्थापन केल्या.

पुणे करारानंतर होणा-या नव्या निवडणुकीच्या पूर्वतयारीचा एक भाग म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी ऑगस्ट 1936 मध्ये 'स्वतंत्र मजुर पक्षाची' स्थापना केली. 1937 च्या निवडणुकीमध्ये बाबासाहेबांनी धर्मातरांला पाठींबा देणा-या उमेदवारांनाच उमेदवारी दिल्याने चर्मकार समाजातील कोणत्याही नेत्याला उमेदवारी मिळाली नाही. याच वेळेस राजभोज हे राष्ट्रीय हरीजन पक्षातर्फे उभे राहिले. पण ते निवडून येऊ शकले नाहीत. या पराजयाचे मूल्यमापन करताना त्यांनी तत्कालीन काँग्रेसच्या स्वार्थी पुढा-यांना दोषी ठरविले. व त्याच वेळेस त्यांनी डॉ. आंबेडकरांसारखा संघटना मजबुत करणारा नेता आपल्याला मिळावयास पाहिजे होता असे स्पष्ट करून त्यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाशी कितीही मतभेद असले तरी सर्व दलित जातींचे हितसंबंध एकच आहेत. हे लक्षात घेवून एकमेकांना विरोध करण्याचे टाळले पाहिजे. अशी भूमिका स्वीकारली.

19 जुलै 1937 पासून काँग्रेसची राजवट सुरु झाल्यानंतर या शासनाने सुधारणेच्या नावाखाली अस्पृश्यता निवारणाचे कायदे पास केले. परंतु त्याची अंमल बजावणी करण्यासाठी कोणतीही उपाययोजना केली नाही. तसेच त्यावेळच्या काँग्रेस मंत्रिमंडळात अस्पृश्यांचा एकही प्रतिनिधी नव्हता. ही घटना राजभोज यांना अस्वस्थ करत होती. या संदर्भात त्यांनी 8 जून 1939 च्या 'दलितबंधूत' म. गांधींना पत्र लिहून आपला निशेध नोंदविला होता. त्याचबरोबर 5 जून 1939 रोजी हरिजन सेवकांची परिषद होणार होती. राजभोज यांनी या परिषदेवर बहिष्कार टाकला. तसे पत्र त्यांनी 8/6/1939 रोजी 'दलित बंधूत' प्रसिध्द करून त्यांनी या पत्रातच हरिजन सेवक संघाचा स्वार्थी व कावेबाजपणा निदर्शनास आणून दिला.

राजभोज यांचे कार्य स्वप्नेरणेवर आधारित होते. त्यांना आपल्या समाजासाठी न्याय मिळवून देणे, त्यांना समान हक्क प्रदान करणे. ही कर्तव्य महत्त्वाची वाटत होती. यासाठी ते नेहमीच प्रयत्नशिल होते. त्यांनी काही काळ म. गांधींचे नेतृत्व स्वीकारले या पाठीमागचा त्यांचा दृष्टिकोन उदात्त स्वरूपाचाच होता. यामध्ये स्वार्थी राजकारणाचा मागमुसही नव्हता. आणि जेव्हा त्यांना काँग्रेस पक्षाची राजकीय समीकरणे समजली तेव्हा त्यांनी त्यावर बहिष्कार टाकला.

डॉ. आंबेडकरांचे नेतृत्व व चळवळीतील कार्य राजभोज यांनी महाडच्या सत्याग्रहापासूनच अनुभवले होते. याचे त्यांना नेहमीच आकर्षण वाटत आले होते. धर्मातरावरून त्यांच्याशी जरी मतभेद असला तरी इतर बाबतीत त्यांचेच नेतृत्व परिणामकारक होईल. असे राजभोज यांना वाटत होते. म्हणून त्यांनी 28/12/39 च्या 'दलितबंधूच्या' अग्रलेखात डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाचा गौरव करून ते स्वीकारल्याचे जाहीर केले. महाडचा सत्याग्रह ज्या दिवशी झाला तो अस्पृश्य दिन म्हणून (19/3/1940) महाड येथे त्यांच्या नेतृत्वाखाली साजरा झाला. 1940 पासूनच राजभोज स्वतंत्र मजुर पक्षाचे कार्यकर्ते म्हणून कार्य करू लागले होते. 29/5/1940 मध्ये अहमदाबाद येथे झालेल्या एका सभेत त्यांनी असे निक्षुन सांगितले की, पुणे कराराने दलितांचे कल्याण होणार नाही म्हणून तो रद्द केला पाहिजे व त्या ऐवजी स्वतंत्र मतदार संघ आणि संयुक्त मंत्रिमंडळ असावयास पाहिजे. या सभेत त्यांनी पुणे कराराची फल निश्पत्ती स्पष्ट करून सरळ सरळ म. गांधींच्या राजकीय भूमिकेला विरोधच केला होता.

23 जून 1940 मध्ये गुरुदासपूर येथे भरलेल्या आखिल भारतीय राजकीय हरीजन परीषदेच्या आदेशाप्रमाणे त्यांनी युध्द साहाय्य प्रचारार्थ संपुर्ण देशभर दौरा सुरु केला होता. त्याच वेळेस संस्थानिकांमध्ये युध्द सहकार्याची चेतना देण्याच्या हेतुने त्यांनी 5 ऑक्टोबर 1940 मध्ये 'The Indian states' हे द्विभाषिक साप्ताहिक सुरु केले. याच साप्ताहिकात ते वेगवेगळ्या संस्थानात होणा-या अस्पृश्यता निवारण कार्याचाही वृत्तांत देत होते. या दौ-या दरम्यान भोर येथे 19/9/1940 रोजी झालेल्या सभेत त्यांनी काँग्रेसमधील कटू अनुभव आल्याने व त्यांची धोरणे न पडल्यामुळे त्या पक्षाचा त्याग करून मी स्वतंत्र मजुर पक्षाचा अनुयायी झालो व डॉ. आंबेडकरांशी माझे असलेले धर्मातरापुरतेच मतभेद मिटल्याचे त्यांनी जाहीर केले. 28 तसेच सिन्नर येथिल स्वतंत्र मजुर पक्ष पुढारी परिषद 16/8/1941 रोजी भरली असताना तेथेही त्यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या कार्याचा गौरव करून त्यांच्या नेतृत्वाखालीच अभेदय संघटना उभारण्याची विनंती केली. तसेच काँग्रेस पक्षातील अंतर्गत स्वार्थ त्यांनी सर्वासमोर मांडला व त्यांच्या मुलथापांना कोणी बळी पडू नये अशी आग्रहाची विनंती केली.

इंग्रज सरकार बरोबर राजभोज अस्पृश्यांच्या न्याय हक्कासाठी व त्यास मान्यता मिळण्यासाठी सतत प्रयत्न करत होते. याचाच एक भाग म्हणून त्यांनी 25 ऑगस्ट 1941 रोजी तत्कालीन गव्हर्नर साहेबांना अस्पृश्यांच्या हक्का संबंधीच्या मागण्याचे निवेदन सादर करून इंग्रज सरकारने आमचे हक्क आम्हास दिले पाहिजे असा इशाराही दिला होता.

अस्पृश्यता निवारणाचे त्यांचे कार्य मोठया प्रमाणावर चालू होते; तसेच अशा प्रकारचे काम करणा-यांचे जाहीर आभार मानने व त्यांच्या गौरव करणे, या सारखी कार्य देखील राजभोज यांनी मोठया कुसलतेने पार पाडली. त्याच बरोबर नोकरी करणा-या दलित व्यक्तीने आपल्याकडील सत्तेच्या माध्यमातून समाज सेवेचे कार्य करावे हा एक वेगळा विचार मांडून त्यांनी नोकरशाहीची भूमिका स्पष्ट केली होती.

श्री. राजभोज यांनी डॉ. आंबेडकरांना प्रत्येक महत्त्वाच्या प्रसंगात मदत केली होती. तसेच डॉ. आंबेडकरांचे नेतृत्व व्यापक होण्यासाठी व त्यांच्या सारखा अस्पृश्यांसाठी महत्त्वाचे व भरीव कार्य करणारा दुसरा पुढारी नसल्याने त्यांच्या नेतृत्वाखाली सर्व प्रांतातील लोकांनी एकत्र यावे या उदात्त हेतुने त्यांनी 28/10/1941 रोजी पत्रक काढले होते. तसेच दिल्ली व नागपूर येथे अखिल भारतीय अस्पृश्य परिशद डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालीच भरविण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.

1942 च्या नागपूर अधिवेशनामध्ये दलित वर्गाची राजकीय चळवळ चालविण्यासाठी मध्यवर्ती राजकीय संस्था स्थापन करण्याचा ठराव मंजूर करून अखिल भारतीय शेडुल्ड कास्ट फेडरेशनची घटना मंजूर करण्यात आली. या घटना निर्मितीमध्ये राजभोज यांचा सहभाग महत्त्वाचा होता. फेडरेशनच्या दिल्ली येथील बैठकीत राजभोज यांना जनरल सेक्रेटरी म्हणून काम करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. राजभोज यांनी ही नवीन जबाबदारी अतिशय उत्साहाने स्वीकारून संपूर्ण देशात फेडरेशनच्या कार्याचा प्रसार करणे, इतर नेत्यांना आपली भूमिका समजावून सांगणे, आरक्षणाची गरज पटवून देणे इत्यादी कार्य त्यांनी यशस्वीपणे पूर्ण केली. या त्यांच्या कार्याबद्दल डॉ. आंबेडकरांनी 22/9/1943 रोजी पत्र पाठवून त्यांचे कौतुकही केले होते. आयु दादासाहेब गायकवाड यांच्या बरोबरही राजभोज यांनी मुंबई इलाख्यात, गुजरात व कर्नाटक प्रांतातही स्वतंत्र प्रांतिक दलित फेडरेशनच्या शाखा स्थापन केल्या होत्या.

राजभोज यांनी आंबेडकरी चळवळीत कार्य तर केलेच; पण त्याच वेळेस त्यांनी सरकारी पातळीवर देखील अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी वेळोवेळी पाठपुरावा देखील केला होता. 7 फेब्रुवारी 1946 रोजी त्यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटकडे पुणे करार रद्द करून अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ द्यावे तसेच अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र वसाहती स्थापन कराव्यात, अस्पृश्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात सरकारी नोक-या देवून विधिमंडळात, प्रांतिक व मध्यवर्ती मंत्रिमंडळात ठराविक प्रतिनिधित्व द्यावे. इत्यादी मागण्या सादर करून आपल्या कार्याची व्यापकता अधिक रूढ केली.

स्वतंत्र भारतात 1952 साली लोकसभेची पहिली निवडणूक घेण्यात आली. या निवडणुकीत राजभोज यांनी सोशॅलिस्ट पक्ष, शेतकरी कामगार पक्ष व फेडरेशन यांची निवडणूक आघाडी घडवून आणली. ते स्वतः सोलापूर विभागातून उभे राहिले होते. या निवडणुकीत त्यांनी संपूर्ण देशात प्रचार करून फेडरेशनच्या कार्याचा प्रसार केला. त्यांचा या निवडणुकीत मोठया फरकाने विजय झाला. आणि दुर्दैवाने डॉ. आंबेडकरांचा पराभव उत्तर मुंबई मतदार संघातून चर्मकार समाजातील काँग्रेसचे नेते श्री. नारायण काजोळकर यांनी केला. या विजयाने राजभोज यांना फार आनंद झाला नाही. त्यानंतरच्या कालावधीत डॉ. आंबेडकर व त्यांच्यामध्ये संघटनेच्या कार्यावरून मतभेद निर्माण होण्यास सुरवात झाली होती. तरी देखील ते शे. का. फे. चे कार्य एकाकीपणे करतच होते, हे अध्यक्ष शिवराज यांच्या 28/8/1952 च्या पत्रावरून स्पष्ट दिसून येते.

लोकसभेत दलितांचा प्रतिनिधी या नात्याने त्यांचे कार्य देखील महत्त्वाचे आहे. 5 जुलै 1952 रोजी त्यांनी राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची भेट घेऊन दलितांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, नोकरी व व्यवसाय अशा अनेक मागण्यांचा खलिता सादर केला होता. तसेच दलितांसाठी विविध योजनांचा पाठपुरावा, त्यांची अंमलबजावणी, यावरच त्यांनी सर्व लक्ष केंद्रित केले होते. त्याचबरोबर त्यांनी आदिवासी जमाती आणि समाज यांच्या जीवनाच्या विकासाच्या मार्गाचा विचार विनिमय करण्यासाठी त्यांनी अनेक उपक्रम देखील हाती घेतले होते. त्यांचे सभागृहातील हे कार्य वैशिष्ट्यपूर्णच होते.

डॉ. आंबेडकरांबरोबर झालेल्या संघटनेच्या मतभेदावरून त्यांनी 11/4/1955 रोजी 13 वर्षे यशस्वी कार्य केलेल्या शे. का. फेडरेशनच्या सरचिटणीसाचा राजीनामा दिला. या राजीनाम्यानंतरही त्यांनी असे जाहीर केले की, डॉ. आंबेडकर हेच दलितांचे नेते आहेत. त्यांच्या विषयी आपल्या मनात नेहमीच आदराची भावना आहे. यावरून राजभोज यांनी जरी पुन्हा काँग्रेस प्रवेश केला असला तरी डॉ. आंबेडकरांविषयी त्यांच्या मनात नितांत आदर होता. तसेच त्यांची चळवळ वाढलीच पाहिले हाच ध्यास घेवून त्यांनी 2/5/1955 रोजी भारत 'दलित सेवक संघ' या जुन्या संस्थेचे पुनरुज्जीवन करून दलितांसाठी कार्य सुरुच ठेवले.

डॉ. आंबेडकरांबरोबर धर्मातराविषयी त्यांचे मतभेद होते हे त्यांनी अनेक वेळेस स्पष्ट केलेच होते. तरी देखील बौद्ध धर्मातील तत्त्वा विषयी त्यांना नितांत आदर होता. यामुळेच ते 1950 मधील सिलोन येथील बौद्धधर्म परिशद व 1952 मधील टोकियो येथील बौद्ध जागतिक परिशदेस उपस्थित राहिले होते. बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा त्यांच्यावर मोठा पगडा होता. हे तत्त्वज्ञान सर्व सामान्यांना समजावे यासाठी त्यांनी 'भारतीय बौद्ध जनसंघ' या नावाची संस्था सुरु केली होती. अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी धर्मातर महत्त्वाचे नसून समग्र सामाजिक क्रांती महत्त्वाची आहे ही अपेक्षा त्यांची होती. बुद्धांच्या तत्त्वज्ञाना विषयी आदर व धर्मातर या दोन गोष्टींचा त्यांनी सुरुवातीला कधीच गोंधळ केला नाही. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या लाखो अनुयायांसह नागपूर येथे 1956 मध्ये बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. त्यानंतर डॉ. आंबेडकरांची भूमिका पटल्याने राजभोज यांनी नोव्हेंबर 1958 मध्ये बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. सुरवातीला धर्मातराविषयी विरोधी आवाज उदविणारा हा दलित चळवळीतील कार्यकर्ता शेवटी डॉ. आंबेडकरांच्या शिवाय वेगळा कसा राहू शकतो. आंबेडकरी चळवळीच्या स्थापनेपासून ते आंबेडकरांच्या महानिर्वाणा पर्यंत व त्यानंतरही 1984 (राजभोज मृत्यू) पर्यंत या चळवळीतील चढ उतारांवर अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य करणारा चर्मकार समाजातील हा नेता व त्याचे कार्य न विसरता येण्यासारखेच आहे.

संदर्भग्रंथ :

- 1)कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई 1966
- 2)फडके, य. दि. आंबेडकरी चळवळ, श्री. विद्या प्रकाशन, पुणे 1990
- 3)निरंतर गं. भा. (संपा) बापुसाहेब राजभोज, जीवन व कार्य, पुणे 1956
- 4)कसबे रावसाहेब, दलित चळवळ, सुगावा मासिक, दिवाळी अंक 1981
- 5)माने जी. बी. (संपा) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दलित मुक्तिसंग्राम सिध्दाथ प्रकाशन, मुंबई 1986
- 6)फडके भालचंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, श्री. विद्या प्रकाशन, पुणे 1985

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal

For All Subjects

Dear Sir/Madam,

We invite original unpublished research paper. Summary of Research Project, Theses, Books and Books Review of publication, You will be pleased to know that our journals are..

Associated and Indexed, India

- OPEN J-GATE
- International Scientific Journal Consortium Scientific

Associated and Indexed, USA

- Google Scholar
- DOAJ
- EBSCO
- Index Copernicus
- Academic Journal Database
- Publication Index
- Scientific Resources Database
- Recent Science Index
- Scholar Journals Index
- Directory of Academic Resources
- Elite Scientific Journal Archive
- Current Index to Scholarly Journals
- Digital Journals Database
- Academic Paper Database
- Contemporary Research Index

Indian Streams Research Journal
258/34, Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact: 9595359435
E-Mail- ayisrj@yahoo.in / ayisrj2011@gmail.com
Website: www.isrj.net